

Бота Хасен

**КАЗАК ЖАНА МОНГОЛ ТИЛДЕРИНДЕГИ БИРИГҮҮ, КОШМОКТОШУУ
АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЗАТ АТООЧТОР**

Бота Хасен

**АНАЛИТИЧЕСКИЙ СПОСОБ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СИСТЕМЕ
СЛОВООБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО И МОНГОЛЬСКОГО ЯЗЫКАХ**

Bota Khassen

**NOUNS MADE BY ANALYTICAL METHODS IN WORD FORMATION SYSTEM
OF KAZAH AND MONGOL LANGUAGES**

УДК: 811.512.1

Макалада сөз жасоонун аналитикалык жолу казак жана монгол тилдери негизинде салыштырып илимий изилдөөгө алынды. Сөз жасоонун аналитикалык жолунун тилибиздеги үч формасы – биригүү, кошмоктошуу, айкашуусу казак жана монгол тил негизинде салыштырма планда иштелип, эки тилдеги жалтылыктары мен айырмачылыктары факты-материалдар менен далилденген.

Негизги сөздөр: аналитикалык сөз жасоо, казак тили, монгол тили, сөз жасоо, номинация, орток сема, биригүү, кошмоктошуу, айкашуусу, кош сөз, айкашкан сөз, бириккен сөз.

В статье исследуется аналитический способ словообразования в казахском и монгольском языках в сравнительном плане, а также выявлены сходства и различия в словообразовательной системе существительных в казахском и монгольском языках.

Ключевые слова: аналитический способ словообразования, казахский язык, монгольский язык, словообразовательные номинация, производные слова, конверсия, сложные слова, словообразовательное гнездо, существительное.

The article discusses analytical methods of word formation comparing Kazakh and Mongolian languages. The composition of analytical method in word formation as duplication, and compatibility are compared to methods based in Kazakh and Mongolian languages; similarities and differences of both languages are shown in examples.

Key words: analytical word formation, Kazakh language, Mongolian language, word formation, nominations, common roots, mergers, duplication, compounds, collocations, word combination.

Адам таанымы үчүн мурунтан өзүнө тааныш, калыптанган атоону катыштырып, окшош заттарга атоо берүү ыңгайлуу. Ошондуктан сөз жасоонун аналитикалык жолу дүйнөнүн көптөгөн тилдерине тиешелүү. Сөз жасоонун аналитикалык жолуна өзүнө тиешелү башкы өзгөчөлүгү – толук маанилүү сөздөрдүн биригиши аркылуу жаңы номинация жасай алуу жөндөмдүүлүгүндө. Бул жерде эки маанилүү негиз бирдей катышканда орток сема жасалат. Жасалган жаңы номинация себепчи эки маанинин эч бирине багынбай, жаңы уңгу маани жасайт. Сөз жасоонун аналитикалык жолун караганда жаңы маани жасоочу сөздөрдүн ичинен таяныч компонент издебейбиз, себеби ал эки негиздин бирдей деңгээлде катышканы тууралуу айтылган [1;49-97].

Сөз жасоонун аналитикалык жолунун тилибиздеги үч формасы бар: биригүү, кошмоктошуу, айка-

шуусу. Монгол тил илиминде зат атооч сөз жасоонун аналитикалык жолу «үг холбож жинхэнэ нэр бүтээх» (сөздөрдү байланыштырып зат атооч жасоо) деген термин менен берилген. Монгол тилинде казак тилиндегидей формасы жагынан кош сөзгө, бириккен сөзгө окшош сөздөр болгону менен, ымлада бардык сөз айкашуу сыяктуу бөлөк жазууу калыптанган. Мисалы кош сөздү дефис менен жазуу деген эреже жок. Ал эми монгол тилдер түркүмүнө кирген бурят тилинде азыр өзүнчө сөз катарында таанылган татаал сөздөр өтө көп. Мисалга мындай сөздөрдү атоого болот:

Үхибүүд – балдар.

Үхин – кыз жана *хубүүд* – улдар, экинчи компоненттин биринчи мууну түшүп калган;

Гайндэр – майрам.

Гайн – жақсы жана *үдөр* – күн, *ү* тыбышы түшүп калган;

Ламбагай – эски каратма сөз.

Лама – будда монахи жана *абгай* – улуу адамга колдонулган каратма сөз, эки эриндүү үнсүздүн арасындагы үндүү *а* айтылбай калган;

Ажахы – чарбачачылык.

«*Ажа*» жана «*ахы*» сөзүнөн жасалган, бир *а* тыбышы түшүп калган, «*ажа*» жана «*ахы*» сөздөрү азыр колдонулбайт.

Чарбачылык маанисин берген «*аж ахуй*» сөзү монгол тилинде бар. Монгол тилинде де «*аж*» сөзү жеке колдонулбаганы менен мындай татаал сөздөрдүн курамында кезигет:

*аж амьдрал*тіршілік, түрмыс,

*аж төөрөх*тіршілік ету,

*аж үйлдвэр*өнеркәсіп

Ал эми «*ахуй*» сөзү *жсай*, *күй*, *хал* деген мааниде жеке колдонулат. Мунун өзү тектеш тилдер болсо да монгол жана бурят тилдеринин курамындагы уңглардын өлүү же тирүү экендиги бирдей деңгээлде эместигин көрсөтөт.

Казак тилиндеги «*ақы*» сөзүнүн монгол тилиндеги «*ахуй*», бурят тилиндеги «*ахы*» сөзү менен уңгулаш болушу мүмкүн. Ал эми «*ақы*» сөзү тилибизде колдонулуп жүргөн *көз ақы*, *қалам ақы*, *қол ақы*, *табан ақы* сөздөрүнүн жасалышына себепкер болгон. *Көз ақы*, *қалам ақы*, *қол ақы* сөздөрүнүн курамындагы «*ақы*» перс-араб тилдеринде да кезигет.

Мисалы: «*хәқпұл*» мааниси – *ақы нұл*. Эгер бул сөз перс тилинен кирсе, монгол тилине түрк тилинен

кирген деп эсептейбиз. Себеби сөз жасоодо *ахуй* (акы) сөзү кээ бир айкаштарда болбосо, монгол тилинде уңгу сөзгө уютку боло албайт. Казак тилинде «акы» *акша* (акы-ша), *акысыз* (акы-сыз), *акылы* (акы-лы) сыяктуу уңгу сөздөргө уютку болот жана көптөгөн сөздөр менен айкашып жаңы маани жасайт.

Казак тилинде уңгулары тыбыштык өзгөрүүгө учурап бириккен сөздөр бар. Монгол тилинде бул сөздөр бөлөк жазылып келген, татаал зат атоочтордун курамынан бириккен сөздөр кездештиребдик [2:169]. Мисалы: «*білезік*» сөзү казак тилинде «*білек*» жана «*жүзүктің*» биригүүсүнөн жасалган. Монгол тилинде «*білезік*» сөзү «*бөлзөг*» деп аталат. Ал эми *білек* – «*бугуй*», *жүзүк* – «*бугуйвч*», «*гархи*» же «*бөлзөг*» деп да аталат. «*Бугуй*» менен «*гархи*» сөзүнүн биригүүсүнөн «*бөлзөг*» сөзү чыккан деп айта албайбыз, анткени арада «з» тыбышы калыш керек эле. Ошондуктан монгол тилиндеги биригип жазылган бул сөз түрк тилинен кирген.

«*Агайын*» сөзү «*ага*» менен «*іні*» сөзүнүн биригиши аркылуу жасалган. Монгол тилинде «*садан*» (агайын) «*ах*» (ага) жана «*дүү*» (іні) сөздөрүнүн биригишинен жасалган эмес. «*Қолган*» таатал сөзү монгол тилинде «*бээлий*» деп аталат. Казак тилинде *қолганты* «*биялай*» деп да айтат.

Казак тилиндеги уңгу формасы сакталып бириккен сөздөр монгол тилинде эки сөз же бөлөк жазылат же уңгуга сөз жасоочу мүчө жалгануу аркылуу жасалат же уңгу түрүндө кездешет. Мисалы: «*өнеркәсіп*» казак тилинде «*өнер*» жана «*кәсіп*» сөздөрүнүн биригиши аркылуу жасалган. Монгол тилинде «*өндіріс*» маанисиндеги «*үйлдөр*» сөзү «*өнеркәсіп*» сөзүнүн ордуна колдонулат. «*Үйлдэх*» сөзү казак тилинде «*истеу*, *жасоо*» деген сөз. Монгол тилиндеги синтетикалык жол менен жасалган сөздөрдүн казак тилинде аналитикалык жол менен жасалышы өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Мисалы:

қарасан боом
алтыбакан дэмнүүр
демалыс завсалага
көзқарас үзэл

Казак тилиндеги бириккен сөздөр монгол тилинде көп жагдайда уңгу сөз катарында келет. Бул сөздөрдүн мааниси казак тилиндеги бириккен сөздөрдүн бир уңгунун маанисине туура келет. Мисалы: «*аққу*» (*хун*) жана «*ақсүйек*» (*цүү*) сөздөрүндө сын атооч менен зат атооч бириккен, монгол тилинде тек зат атооч. «*Шекара*» (*хил*), «*саптыаяқ*» (*аяга*), «*қолбасшы*» (*жанжин*), «*тасбақа*» (*мэлхий*) сөздөрүндө зат атооч менен зат атооч бириккен, монгол тилинде тек зат атооч. Ал эми «*кемпірқосақ*» (солонго) сөзүнүн курамындагы сөздөр менен «*солонго*» сөзүнүн арасында эч байланыш жок.

Казак тилинин биригип жазылган сөздөрү монгол тилинде бөлөк жазылат. Мисалы:

марал цэцэмаралгүл
хар тамхикөкнәр
хар малингакаразығыр
хөх дэглийкөккүтан.

«*Бор*» сөзү казак тилинде «*боз*, *сұр*» маанисин берет. *Бор* сөзү менен бөлөк жазылган сөздөр казак тилинде биригип жазылат. Мисалы:

бор элгэгэбозкілем
бор хархсұршұнақ
бор улиаскөктерек, ж.б.

Тек биригип кана эмес эки тилде тең бөлөк жазылган татаал зат атоочтор бар. Мисалы:

бор туулайсұр қоян
бор харганабоз қараған
бор азрагакөк торғай, ж.б.

Казак тилинде өзгөчө сөз катарында келген сөздөр да монгол тилинде бөлөк жазылат. Мисалы:

бор гөрөөс– елік;
бор шувуу– торғай;
бор бурғас– шегершін, ж.б.

Казак тилиндеги кош сөздөр да монгол тилинде бөлөк жазылат. Мисалы, *ұсақ-түйек* сөзү монгол тилинде *хар бор*, *ав сав* же *аар саар*.

Казак тилинде кездешкен «*қарақат*» сөзүн биз өзгөчө сөз катарында таанып жүрөбүз. «*Қызылқат*» деген сөздүн да кезигиши бул сөздүн татаал уңгу экендигин көрсөтөт. Бул сөздөрдүн курамындагы экинчи компонент «*қат*» байыркы түрк тилинде «*жеміс*» түшүнүгүн берген. Азыркы монгол тилинде де «*хад*» *жеміс* түшүнүгүндө колдонулат. «*Хад*» сөзүнүн өзгөчө сөз катарында колдонулушуна карабастан, *жимс* (жеміс) сөзү да кездешет. «*Хад*» уңгусу уютку сөз катарында сөз жасабайт. Ал эми «*жимс*» сөзүнүн сөз жасоого жөндөмдүүлүгү жогору

Мисалы:
Жимс-гэнэбүлдірген
Жимс-лэжемісті
Жимс-лэхжемістену
Жимс-эрхүүжемісті
Жимс-эрхэхжемісті
Жимс-сэгжеміс құмар [3:228].

«*Жимс*» сөзүнүн сөз жасоого жөндөмдүүлүгүн өзүнүн да синтетикалык жол менен жасалышынан десе болот (*же-м*, *же-міс*, *же-нт*).

Қарақат, *қызылқат* сыяктуу өсүмдүк, жан-жаньбар, куш атоолорунун бириккен же татаал сөздөн жасалышы – эки тилге орток кубулуш. Мындай сөздөрдү эки тилден өтө көп кездештирүүгө болот. Албетте, алгачкы компоненти сын атооч, экинчи компоненти зат атооч болгон татаал зат атоочтор өтө мол.

Казак тилинде «*қара*» сөзүнүн биригиши аркылуу мынадай зат атоочтор жасаган: *қарабай* (*құс*), *қарабалық*, *қарабарақ* (*өсімдік*), *қарабарқын*, *қарабас*, *қарабидай*, *қаработа*, *қарабүлдірген*, *қараган*, *қарагаш*, *қаражусан*, *қаракөз* (*балық*), *қаракүзен*, *қарақүйе*, *қарақал* (*аң*), *қарақоға*, *қарақия*, *қарақоғыр*, *қарақу*, *қарақұйрық*, *қарақұлақ* (*аң*), *қарақұмық*, *қарақұр*, *қарақұрт*, *қарақұс*, *қараандыз* ж.б.

Монгол тилинде сын атоочтун жардамия менен зат атоочтор жасала берет. Мисалы:

*Хар хэрээ*Қара қарға
*Халтар нугасы*Ала үйректі

Барих болов Үстар болды

Бор элээ Боз кезкүйрык

Бордог нугасыг Бозгыл үйректі

Барих болов Үстар болды

Монгол тилинде де «*хар*» (кара) сын атоочтун жардамы менен жасалган зат атоочтор өтө көп. Казак тилинде да, монгол тилинде да бөлөк жазылган жагдайлар мол кездешет. Мисалы:

хар дэл кара жал

хар даль кара емен

хар гургуул кара кыргауыл

хар тогоруу кара тырна

хархулан кара құлан ж.б.

Бирок казак тилинде биригип жазылган зат атоочтор монгол тилинде бөлөк жазылат. Мисалы:

хар нэр скарарамык

хар малинга каразыгыр, ж.б.

Монгол тилинде сөздөр жазууда биригип жазылбайт. Баары бөлөк жазылгандыктан, ымлада кыйындык жаралбайт. Ал эми казак тилинде зат атоочторду жиктөөдө айкашкан сөз менен бириккен сөздүн ортосун жазууга карап ажыратуу мүмкүн эмес.

Эки сөздүн айкашы аркылуу жасалган сөздөрдүн бир маанини билдириши монгол тилинде жыш кездешет. Бул сөздөрдүн казак тилиндеги варианты татаал сөз түрүндө да, өзүнчө сөз түрүндө да келе берет. Мисалы:

Ах дүү – агайындылар (*ах* – ага, *дүү* – *ини*);

Алдар хүнд – абырой, бедел (*алдар* – атақ, *хүнд* – құрмет);

Эд хогшил – мүлік (*эд* – зат, *хогшил* – мүлік);

Халуун хүйтэн – температура (*халуун* – ыстык, *хүйтэн* – суук);

Газар дэвсгэр – төңірек (*газар* – жер, *дэвсгэр* – төсөніш);

Эх эцэг – ата-ана, эке-шеше (*эх* – ана, *эцэг* – эке);

Ус цас – жауын-шашын (*ус* – су, *цас* – қар);

Амт шимт – дәм (*амт* – дәм, *шимт* – құнарлы); ж.б.

Казак тилиндеги «*жасыл*» сын атоочу «*ногоон*» деп которулат. Монгол тилинде *яшил тоть* (жасыл тоты), *яшин тэглэй* (жасыл дегелей) айкаштары кездешет. Мындагы «*яшил*» (*яшин*) сөздөрү бүгүн да монгол тилинде жеке колдонуудан чыгып калган да, башка сөздөр менен айкашып жаңы мааниде колдонулган формада сакталган. Жана «*яшил*» сөзү жеке *атишомырт*, *жэңкіш* атоочтун атоосу катарында конверсияланган. Бирок бул жерде «*яшил*» сын атоочу субстантивтешти, мурун да «*яшил*» зат атооч болуп, азыр адъективацияга учурашы белгисиз. Негизинде зат атооч адъективтешүүгө ийкемдүү. Адам аң-сезиминде заттын сын-сыпатынан да, конкреттүү зат катарындагы биринчи атоосу номинацияланады. Казак тилинде да, монгол тилинде да татаал зат атооч жасоого сын атоочтор активдүү катышат. Мунун өзү сын атоочтун тегинин зат атооч болгондугунан деп ойлойбуз.

Казак жана монгол тилдерине орток сын атооч «*көк*» (*хөх*) сөзү да көптөгөн татаал зат атооч жасалат. Жана «*көк*» сөзү казак тилинде *асман* маани-

синде колдонулат. «*Асман*» сөзүнүн перс тилинен киргенин жана «*көк*» сөзүнүн байыркы жазма эстеликтеринде *асман* маанисинде кездешкенин эскерсек, монгол, казак тилдерине ортоктугун карасак, бул сөздүн өтө байыркы экендигин байкайбыз.

«*Көк*» сөзүнүн башкы мааниси – асман. Көптөгөн туруктуу айкаштар «*көк*» сөзү аркылуу жасалат. Мисалы: *аягы көктөн келді, көккө байлады, көккө көтөрдү, көккө қарады, көк соққан, көк соққыр, көктөн түскендей, көктөн сұрағаны жерден табылды, күлі көккө ұшты, төбөсі көккө тигендей.*

«*Көк соққан*», «*көк соққыр*», «*көктөн сұрағаны жерден табылды*» деген туруктуу айкаштардагы «*көк*» теңири, жараткан маанисине жакындайт. Монгол тилинде *хөх тэнгэр* (көк тәңірі), *хөхийн шашин* (тәңірлік дін), сыяктуу татаал зат атоочтордун курамында гана «*хөх*» сөзүнүн түпкү мааниси өтө көмүскөлөнгөн.

Тэнгэр (тәңір) азыркы монголчодо *асман* катарында колдонулат. Ошентсе да «*тәңір*» сөзү менен «*көк*» сөзүнүн арасында семантикалык байланыш бар. Ал семантикалык байланыш күчтүүлүк, мыктылык, кудуреттүүлүккө тутумдашат. Мисалы: «*көк*» сөзү кошулган төмөндөгү бириккен сөздөргө алалы:

Көкжал – қасқырдың күштісі, арланы.

Көкпар – күштілікті сынайтын ойын түрі.

Көксерек – жас қасқырдың ең мықтысы.

Көкиулан – күшті қасқыр.

Түрк элдеринин түшүнүгүндөгү *көкбөрі* де *көк бөрінің* түсүн эмес, «*тәңірі бөрісі*» түшүнүгүн билдирет.

Көктүрк, *көк бөрі*, *көк көл*, *асау көк*, *көк байрақ* сөздөрүнүн курамындагы «*көк*» сөзү аныктоочтук милдет аткарып, экинчи компонентке биригип, бирдиктүү маани жасоого ийкемдиги байкалат. Бул жерде семантикалык байланыш менен бирге, синтаксистик байланыш да айкын көрүнөт.

Монгол тилинде *көк* сөзү менен жасалган зат атоочтор өтө көп. Мисалы:

хөх тэнгэр көк асман, көк тәңір

хөх сарьскөк сауыр

хөх дэглий көккүтан

хөх ялаак көк шыбын, ж.б. [3;617].

Түр-түстөрдүн татаал сөз жасоодогу ролун, алардын аналитикалык сөз жасоодогу семантикага тийгизген таасирин айкындоо, алардын чыгуу тегин аныктоого мүмкүндүк берет. Ошондой эле бир нече тилдин тегерегинде бөлүнүшү да натыйжасы мол болору сөзсү. Монгол тилинде де казак тилиндегидей, кош сөзгө окшош сөздөр бар. Бирок алар дефис менен ажыратылбай эле, қатар туруп жазыла берет. Мисалы:

дээл мээл шапан-мапан

дарга марга бастық-мастық

ус мус су-му

дэвтер мэвтер дэптер-мэптер

тарла марла егін-мегін

чихэр михэр шекер-мекер

гэр мэрүй-мүй, ж.б.

Кош сөздүн экинчи компонентинин биринчиге окшош маанилеш жасалышы эки тилге тиешелүү.

Тек экинчи компонентте биринчи компоненттин алгачкы тыбышын «м» тыбышына өзгөрткөн, же сөз алдына тыбыш кошулган. Кош сөздүн экинчи компонентинин тек «м» тыбышы менен басталышы да эки тилдин тектештигине далил. Ошондой эле башка тыбыш менен эмес, дал «м» тыбышы менен алмашуу себеби али белгисиз. Бул да тилдин өзүнүн өзгөчөлүгүнөн жасалган нерсе экендиги сөзсүз, жана да мындай окшоштуктуктун ки тилде тең кездешүүсү окустук эмес.

Кош сөздүн экинчи компонентинин биринчи тыбышы «п» тыбышына өзгөрүшү казак тилине тиешелүү. Монгол тилинде «п» тыбышына өзгөргөн түрү кездешпейт. Бирок бул эки тилдин тектештигине талаш жаралбайт. Мисалы:

тос мосмай-пай

гулир мулирүн-пүн, ж.б.

Кош сөздөрдүн сынарларынын бири-бирине карама-каршы мааниде, антоним сөздөр аркылуу жасалышы да эки тилге орток. Мисалы:

өндөр нам ұзын-қысқа

халуун хүйтэн ыстық-суық

хол ойр алыс-жакын

үнэн худал шын-өтірік

хатуу зөөлөн қатты-жұмсақ

аруу тарууанда-мұнда, ж.б.

Бири-бирине мааниси жакын сөздөр, синонимдер да кошмоктошуп келип кош сөз жасайт. Мисалы:

хэл ам тил-ауыз,

чоно нөхой қасқыр-ит,

арга хэмтээ айла-шарт, ж.б.

Монгол тилинде маанилери бири-бирине жакын «хун галу» (акқу-қаз) сөздөрү мындай ыр саптарында кездешет:

Халуун зуураа цэнгэлдэн сууж, Ыстық көңілмен отырып

Хун галу мэт Акқу-қаз сияқты

Хуралдаан цэнгэе [4]Жиналып шаттанайық.

Азыркы казак тилинде «қару-жарақ» кош сөзүнүн эки сынарынын да өзгөчө мааниси бар жана жеке колдонула берет. Бирок мурунку тил өзгөчөлүктөрүнө назар салсак, «қарудың» да «жарақтың» да өз алдынча маанилери болгон. Түрк жазма эстеликтеринин сөздүгүндө «қарвыйа» (иіліп жасалган садақ, жақ) сөзүн кездештиребиз. Монгол тилинде да «хорвуул» сөзү *садақтың оғы* дегенди билдирет. Байыркы заманда «йарақ» же «йарық» сөздөрү баатырлар кийген «сауыт» түшүнүгүндө колдонулган. «Жарақ» болуп калыптанган казак тилиндеги бул сөз менен «қару» сөзү «қару-жарақ» болуп, «садақ-сауыт» маанисин билдирет.

Ошондой эле казак тилинде бир компонентинин мааниси көмүскөлөнгөн кош сөздөр да кездешет. Мисалы: *абысын-ажын, кемпір-кепіш, тоқты-торым, қыл-қыбыр, емін-еркін, көйлек-көншек, көрші-қолаң, бала-шага, жүн-жұрқа, арық-тұрық, темір-терсек, ж.б.*

«Абысын» сөзү ағайынды адамдардын аялдарына колдонулган туугандык атоо катарында жеке колдонулса, «ажын» сөзү жеке турганда мааниси

жок. Ал эми монгол тилинде «ажин» сөзү жеке колдонулат жана «авьсан ажин» айкашынын курамына да кирет [4; 25]. Ошол сыяктуу, *қыз-қырқын, қатын-қалаш, жігіт-желең, шал-шоқпым, кемпір-кепіш* кош сөздөрү бар.

«Кемпір-кепіш» сөзүнүн экинчи маанисиз сынарына окшош монгол тилиндеги «хөгшид» сөзү *кәрілер* деген маанини билдирет [4; 605].

Биз «қыл-қыбыр» сөзүнүн да соңқу компонентин жеке пайдаланбайбыз. Ал эми монгол тилинде «хөөвөр» деп жылкы менен уйдун уяң жүнүн айтат [4; 612].

Тилибизде көп колдонулуп жүргөн «құда-құдағи» сөзүнүн монголчо варианты «худ худгуй», ал эми батыш диалектилерінде «құдағи» сөзүнүн «құдағай» формасы кездешет [5; 149].

Ошондой эле казак тилиндегі «тоқты-торым» зат атоочтун курамындағы «торым» сөзү монгол тилинде *тайлақ* маанисінде колдонулат [4;468]. Махмуд Кашкари сөздүгүндө «торым» деп төөнүн *ботасын* атагандығы айтылат. Азыркы түрк тилинде *эки жасар ботасы, тайлақ* деген маанисінде да сакталган.

«Бала-шага» кош сөзүндөгү *шага* түркмөн тилинде «чага», түркчө «чага» деп аталат. Бул сөздөр казак тилиндегі «бала» маанисинин ордуна колдонулат. Ал эми монгол тилинде «шага» сөзү «*кішкентай*» деген маанини билдирет [4;723].

Көп жагдайда казак тилинде эскирген элементтер монгол тилинде активдүү колдонулушун жетекерисинче жагдайды байкайбыз. «Ауыл-аймақ» кош сөзүнүн курамындағы «ауыл» сөзү монгол тилинде «айл», «аймақ» сөзү «аймаг» деп колдонулат. «Айл аймаг» сөзү байыркы монгол тилинде *туыс* деген маани берген, азыркы мааниси – казак менен барабар. Ал эми «аймаг» сөзүнүн колдонулушу монгол тилинде кенен. Мисалы: *Монгол, түрэг аймагууд* (монгол түрк тайпалары), *Баян-Өлгий аймаг* (Баян-Өлгей аймағы), *Аң туурайтан аймаг* (аша тұяқтылар түрі), *Үгийн аймаг* (сөз табы), ж.б..

Бириккен, кошмоктошкон, кош сөздөрдүн жигин ажыратып, эки тилдегі элементтерди салыштырганда кээ бир сөздөрдүн этимологиясын аныктоого, сөз жасоодо көмүскөлөнгөн сөздүн башкы калыбын, формасын аныктоого мүмкүндүк бар экендигине көзүбүз жетти.

Адабияттар:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. - Алматы, 1972.
2. Лувсанвандан Ш. Орчийн цагийин монгол хэлний бүтэц. -Улаанбаатар, 1968. -185х.
3. Базылхан Б. Монгол-казах толь.-Өлгий, 1984.-886 х.
4. Монголын нууц товчоо. –Улаанбаатар, 2005. -198 х.
5. Сарыбаев Ш.Ш. Қазак тілі білімі мәселелері. –Алматы, 2000. -624 бет.

Рецензент: д.филол.н., профессор Токоев Т.Т.